

ARTYKUŁY RECENZYJNE

DOI: 10.33077uw.25448730.zbkh.2019.172

Janusz Kostecki

Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie, Kraków, Polska
jakostecki@gmail.com

Cenzura w Rosji 1855-1917 – na marginesie książki Pawła Siemionowicza Riejfmana¹

Abstract

The article is the review of the book by Paweł Siemionowicz Riejfman, historian of press and literature, *Cenzura w doriewolucyjnoej, sowiejskiej i postsowiejskiej Rossii*. T. 1. *Cenzura w doriewolucyjnoej Rossii* (Censorship in pre-revolutionary, Soviet and post-Soviet Russia, vol. 1. Censorship in pre-revolutionary Russia), published in Moscow in 2017. This is the third number of this first volume. There will be two volumes in total, consisting of lectures given by Riejfman in the years 2001-2003 at the university in Tartu. This number refers to the period from the Alexander II accession to the throne up to the end of the Nicholas II ruling. The author focuses on the authorities' control of the press at that time. This is a compilation work, as Riejfman did not any own studies on censorship.

Key words: censorship – Russia – 1855–1917 – Alexander II – Alexander III – Nicholas II – Russia press – 1855–1917 – Saint Petersburg – Moskwa.

Słowa kluczowe: cenzura – Rosja – 1855–1917 – Aleksander II – Aleksander III – Mikołaj II – prasa Rosja – 1855–1917 – Petersburg – Moskwa.

¹ Paweł Siemionowicz Riejfman, *Cenzura w doriewolucyjnoej, sowiejskiej i postsowiejskiej Rossii*. T. 1: *Cenzura w doriewolucyjnoej Rossii*. Wyp. 3: 1855-1917 gg., Moskwa 2017, ISBN 978-5-98604-621-1.

„Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” – Udział zagranicznych recenzentów w ocenie publikacji; Stworzenie anglojęzycznej wersji wydawniczej publikacji; Digitalizacja tomów archiwalnych rocznika w celu zapewnienia otwartego dostępu do nich przez Internet oraz wdrożenie i utrzymanie cyfrowej platformy redakcyjnej – zadanie finansowane w ramach umowy nr 653/P-DUN/2019 ze środków Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego przeznaczonych na działalność upowszechniającą naukę.

Recenzowana praca stanowi element szerszego przedsięwzięcia wydawniczego, które ma się składać z dwóch tomów: pierwszy, obejmujący trzy części, będzie dotyczyć okresu do upadku caratu, drugi – czasów porewolucyjnych, funkcjonowania Związku Radzieckiego oraz współczesnych, czyli Federacji Rosyjskiej (do końca XX w.). Do tej pory wyszły dwa zeszyty tomu pierwszego: pierwszy (przedmowa i rozdziały I-III) oraz trzeci (rozdziały VI-VIII). Zeszyt pierwszy, który ukazał się w 2015 r. obejmuje okres od początku XVIII w. do połowy lat 40. XIX w. Jego rozdział pierwszy, zatytułowany „Od Pierwszego do Drugiej. «Złoczyńca z zadartym nosem»”², dotyczy XVIII w. (od połowy panowania Piotra I do śmierci Pawła I); rozdział drugi – „Dni Aleksandra przepiękny początek». «Wędrujący despota»”³ – epoki Aleksandra I (1801-1825). Z kolei rozdział trzeci – „Należy być posłusznym, a rozważania zachować dla siebie”⁴ – zawiera ogólny przegląd epoki Mikołaja I (1825-1855).

Zeszyt trzeci, który jest przedmiotem niniejszego omówienia, obejmuje okres od wstąpienia na tron Aleksandra II aż po kres rządów Mikołaja II⁵. Rozdział szósty „Pieśni o wolnym słowie”⁶ – składający się z dwóch części: „Krok do przodu..., ale...” oraz „...I dwa kroki w tył” – poświęcony jest „epoce wielkich reform”, rozdział siódmy „Ponury okres opadania liści”⁷ – okresowi panowania Aleksandra III, a rozdział ósmy „Lecz w październiku nie zostało nic...”⁸ – epoce Mikołaja II.

Podstawę całej planowanej publikacji stanowi treść wykładów emerytowanego profesora uniwersytetu w Tartu, Pawła Siemionowicza Riejfmana, wygłaszanych w latach 2001-2003 (autor miał już wówczas 78-80 lat) dla magistrantów i doktorantów wydziału filologii słowiańskiej. W 2006 r. zamieszczono je pt. *Z historii rosyjskiej, radzieckiej i postradzieckiej cenzury* w Internecie⁹. Jak zaświadcza Larisa Iljicznina Wolpiert, profesorka tegoż

² Pierwsza część tego tytułu to trawestacja napisu na petersburskim pomniku Piotra Wielkiego *Jeździec miedziany* autorstwa Étienne Maurice Falconeta: *PIOTROWI pierwszemu//KATARZYNA druga/roku 1782*. Część druga pochodzi z wiersza Kondratija Fiodorowicza Rylejewa *Powiedz, mów...*

³ Obie części tytułu to fragmenty wierszy Aleksandra Siergiejewicza Puszkina, odpowiednio *Wiadomości do cenzora* oraz *Noël*.

⁴ Słowa Siergieja Siemionowicza Uwarowa po ustąpieniu ze stanowiska ministra oświaty w 1849 r.

⁵ Poprzedzający go zeszyt drugi, poświęcony w całości epoce Mikołaja I, składać się będzie prawdopodobnie z dwóch rozdziałów, przy czym podzielony na dwie części rozdział czwarty „Uciążliwa przychylność” dotyczyć ma relacji „poeta Puszkina – imperator Mikołaj”, a rozdział piąty „Epoka cenzuralnego terroru” – okresu 1848-1855. Zob. [online] <http://www.reifman.ru/russ-tsenzura/> [dostęp 21.11.2019].

⁶ Tytuł zaczerpnięty z nazwy cyklu Nikołaja Aleksiejewicza Niekrasowa powstałego w latach 1865-1866, poświęconego reformie cenzuralnej z 1865 r.

⁷ To z kolei tytuł powieści Jurija Władimirowicza Dawydowa.

⁸ Jest to wers z piosenki *Rok tysiąc dziewięćset jubileuszowy* Anatolija Dawidowicza Flejtmana, napisanej w 1964 r. z okazji odsunięcia od władzy Nikity Siergiejewicza Chruszczowa.

⁹ Można je odnaleźć pod adresami: <https://www.litmir.me/br/?b=188044&=1> lub <http://>

uniwersytetu, a prywatnie żona autora, pracę tę Riejfman uważał za najważniejszą ze wszystkich, które wydał: „Postawione przed sobą zadanie uważam za wypełnione [...] książka wyszła [w wersji elektronicznej – przyp. JK]. Główna moja książka. Ją czytają. Znaczy to, że i ja *istniałem*”¹⁰. Drukowana wersja opracowania – poddana redakcji naukowej i językowej, wzbogacona o indeks nazwisk i bibliografię nowszych prac poświęconych cenzurze – zaczęła się ukazywać już po śmierci autora (zmarł w 2012 r.). Inicjatorką edycji była Wolpiert, a pomagali ją uczniowie i przyjaciele Profesora.

Riejfman, autor czterech monografii i około osiemdziesięciu artykułów (o różnej objętości), był przede wszystkim historykiem prasy (jego prace dotyczyły najczęściej wybranych tytułów ukazujących się głównie w latach 40-60. XIX w., takich jak z jednej strony „Oteczestwiennyje Zapiski”, „Sowriemiennik”, „Russkoje Słowo”, „Sowriemiennoje Słowo”; z drugiej zaś „Moskowskije Wiedomosti”) oraz historykiem literatury (pisał m.in. o Nikołaju Gawriłowiczu Czernyszewskim, Michaile Jewgrafowiczu Sałykowie-Szczedrinie, a także o Fiodorze Michajłowiczu Dostojewskim i Iwanie Siergiejewiczu Turgieniewie). Własnych badań nad cenzurą nie prowadził¹¹ i – co w związku z tym zrozumiałe – osobnych, oryginalnych prac na jej temat nie publikował.

Niewątpliwie więc opracowanie ma zdecydowanie charakter kompilacyjny, co oczywiście w wypadku wykładów obejmujących tak długi okres historyczny jest zrozumiałe. Jednocześnie jednak jego wartość naukowa jest niewielka. Wynika to w znacznej mierze z tego, że powstało ono niejako „za wcześnie”, bo na przełomie XX i XXI w., a więc wtedy, gdy szerzej zakrojone badania nad cenzurą w Rosji przedrewolucyjnej po kilkudziesięcioletniej przerwie dopiero co wznowiono, a nad cenzurą w Związku Radzieckim rozpoczęto. Pierwszy tom fundamentalnego wydawnictwa *Cenzura w Rossii: istorija i sovriemiennost’*. *Sbornik naucznych trudov* ukazał się w 2001 r., także dopiero w tym okresie pojawiły się na rynku cenne wydawnictwa źródłowe oraz obszernie prace autorstwa Natalii Gienrichowny Patruszewej, Natalii Aleksandrowny Grinczenko, Dmitrija Arkadjewicza Eljaszewicza, Leonida Jurjewicza Gumsmana, Giennadija Wasiljewicza Żyrkowa i in.¹² Wpłynęło to niewątpliwie na

reifman.ru/russ-tsenzura.

¹⁰ L.I. Wolpiert, *Pawiel Siemionowicz Riejfman – uczenyj i licnost’*, [w:] *Cenzura w Rossii: istorija i sowriemiennost’*. *Sbornik naucznych trudov*. Wyp. 8, Sankt-Pietierburg 2017, s. 533.

¹¹ Oczywiście, z problemem tym stykał się przy okazji wspomnianych szczegółowych badań monograficznych dotyczących głównie środkowych dekad XIX w.

¹² Na ten temat zob. m.in. J. Kostecki, [recenzja]: *Cenzory Rossijskoj Impierii koniec XVIII–naczalo XX wieku*. *Biobibliograficzeskij spravocznik*, ried. koll. Władimir Rufinowicz FIRSOW et al., awt. koll. Oleg Jurjewicz ABAKUMOW et al., Sankt-Pietierburg: Izdatielstwo „Rossijskaja nacyonalnaja biblioteka” 2013, 480 s. ISBN 078-5-8192-0442-9; Natalja Gienrichowna PATRUSZEWA, *Cenzor w gosudarstwiennoj sistiemie doriewolucyjnojj Rossii (wtoraja połowina XIX–naczalo XX wieku)*, Sankt-Pietierburg: Izdatielstwo „Siewiernaja zwiezda” 2011, 267 s. ISBN 978-5-905042-

zawartość opracowania. Autorzy przedmowy Wadim Surienowicz Parsatow i Igor Aleksiejewicz Pilszczikow przyznają zresztą, że książka Riejfmana:

nie dotyczy bynajmniej cenzury w wąskim rozumieniu tego słowa, to nie historia resortu cenzury w Rosji. To historia stosunków wzajemnych między władzą i społeczeństwem widziana przez pryzmat zakazów nakładanych na życie społeczne. Cenzura stanowiła bowiem jeden z potężniejszych instrumentów kłamstwa i manipulowania społeczeństwem w rękach rządu¹³.

O ile pierwsza opinia jest niewątpliwie trafna, o tyle twierdzenie, że książka zawiera coś w rodzaju społecznych dziejów cenzury, wydaje się mocno na wyrost. Moim zdaniem prezentuje ona raczej to, co dało się w określonym momencie historycznym i przy istniejącym stanie wiedzy na temat cenzury powiedzieć. A ponieważ owa wiedza nie rozkładała się równomiernie na poszczególne podokresy wydzielone przez autora, to każdy z nich omówił on zupełnie inaczej: oprócz kilku lat początkowych wypełnionych głównie szczegółowymi opisami indywidualnych gier prowadzonych przez poszczególnych aktorów sceny politycznej (przede wszystkim ministra spraw wewnętrznych Piotra Aleksandrowicza Wałujewa, ministra oświaty Aleksandra Wasiljewicza Gołowina i „niezatapialnego” redaktora „Moskowskich Wiedomosti” Michaiła Nikiforowicza Katkowa), mamy więc do czynienia z długimi okresami (koniec lat 60. i całe lata 70.) niemal całkowicie pominiętymi, a także takimi, w odniesieniu do których dominują informacje o sprawach niezwiązanych z podstawowym tematem (epoka Mikołaja II). Autora nie interesują przy tym granice wolności słowa w ogóle. Próżno w książce szukać informacji o ograniczeniach dotyczących na przykład importu publikacji, cenzury duchownej, dramatycznej (teatralnej) czy perlustracji korespondencji¹⁴. Nie znajdziemy w niej wzmianek o sytuacji w Królestwie Polskim, na Kaukazie, na wschodnich rubieżach Cesarstwa, a nawet w prowincjonalnych miastach Rosji centralnej. Nie dowiemy się niczego o sposobach traktowania druków mniejszości narodowych, w tym Polaków, Żydów i Niemców. To samo dotyczy niezwykle istotnego wówczas problemu publikacji adresowanych do tzw. czytelników nowych, czyli dzieci, młodzieży czy warstw ludowych (w tym podręczników). Autora zajmuje – z racji wcześniejszych zainteresowań – niemal wyłącznie kontrola nad prasą, przy czym przykłady potyczek z cenzurą dotyczą tylko pism politycznych ukazujących się w Petersburgu i Moskwie¹⁵.

23-2, „Roczniki Biblioteczne” 2013, t. 57, s. 194-203.

¹³ P.S. Riejfman, *Cenzura w doriewolucyjnoej, sowieckiej i postsowieckiej Rosji*. T. 1: *Cenzura w doriewolucyjnoej Rosji*. Wyp. 3: 1855-1917 gg., Moskwa 2017 s. 7.

¹⁴ Jedno- lub kilkudzaniowe wzmianki na te tematy znaleźć można tylko w rozdziale siódmym (s. 171-172, 174). Nieco szerzej, bo na dwóch stronach, pisze autor o kontroli księgozbiorów bibliotek ludowych (s. 172-173).

¹⁵ Oczywiście nie można abstrahować od tego, że o ile w latach 1845-1854 ukazywało się sześć gazet i 19 czasopism, o tyle w okresie 1855-1864 – 66 gazet i 156 czasopism (niemal wszystkie z działami politycznymi), czyli łącznie ponad dziewięć razy więcej.

Ponad połowę głównego zrębu książki stanowi rozdział dotyczący nominalnie okresu 1855-1881. Wynika to – jak się wydaje – nie tylko z tego, że w okresie tym problem kontroli publikacji szczególnie często był przedmiotem dyskusji zarówno w kręgach władzy, jak i w prasie, że zgłaszano rozmaite propozycje reform, z których zresztą część zrealizowano, ale także – a może głównie – z tego, iż epoka ta była autorowi najlepiej znana. Niebagatelną rolę odegrał również fakt, że ten fragment dziejów cenzury w Rosji został niegdyś, a dokładnie na przełomie XIX i XX w., szczegółowo opisany. Mam tu na myśli przede wszystkim dwie książki Michaiła Konstantinowicza Lemkiego: *Epoka cenzurnych rieform 1859-1865* (Sanktpietierburg 1904) oraz *Oczerki po istorii ruszskoj cenzury i żurnalistiki XIX stoletija* (S.-Pietierburg 1904). W pierwszej części rozdziału szóstego Riejfman odsyłał do tych prac (w tym cytował za nimi) aż 66 razy (przypisy do nich stanowią aż 36% wszystkich)¹⁶. Innym źródłem, z którego stale czerpał był – obejmujący okres do 1877 r. – dziennik wieloletniego pracownika aparatu kontroli, a przy tym historyka literatury i dziennikarza, Aleksandra Wasiljewicza Nikitienki¹⁷ (łącznie 63 przypisy). Do własnych prac (przede wszystkim poświęconych „Sowriemiennomu Słowu” i „Moskowskim Wiedomostiam”) autor odwoływał się głównie w drugiej części rozdziału (39 razy). Czytając rozdział szósty, ma się jednak wrażenie, że to nie on, a najpierw Lemkie a potem Nikitienko są w zasadzie przewodnikami po dziejach cenzury za panowania Aleksandra II.

W części pierwszej Riejfman przedstawił poglądy rozmaitych przedstawicieli władzy na konieczność i kształt owych zmian, wspominając przy tym o pracach nad projektem nowej ustawy specjalnego Komitetu powołanego w lutym 1858 r. i o działalności powstałej w marcu 1862 r. komisji pod przewodnictwem Dmitrija Aleksandrowicza Obolenskiego, mającej przygotować jej ostateczną wersję. Ze społecznego punktu widzenia ciekawsze było jednak wydanie „do użytku służbowego” w lutym tego roku książki *Poglądy różnych osób o reformie cenzury*, składającej się w połowie z wypowiedzi cenzorów, a w połowie redaktorów czasopism i literatów (w tym najbardziej pesymistycznej i radykalnej anonimowej notatki 16 autorów), a zwłaszcza opublikowanie 13 III 1862 r. w „Sankt-Pieterburgskich Wiedomostiach” oficjalnej wiadomości *Reforma urzędu cenzury*, 23 marca zaś – informacji o zamiarze wprowadzenia cenzury karzącej oraz zaproszenia do formułowania przez literatów i redaktorów czasopism swoich uwag na temat kierunku reformy, a także

¹⁶ W części drugiej tego rozdziału prace Lemkiego przywołał jeszcze 22 razy. Z innych starszych książek (Piotra Karłowicza Szczebalskiego, Aleksandra Michajłowicza Skabczewskiego, Konstantina Konstantinowicza Arsieniewa) korzystał sporadycznie, lub nie wykorzystywał ich wcale (np. Nikołaja Aleksandrowicza Engielgardta i in.).

¹⁷ Pierwotnie Riejfman korzystał prawdopodobnie z edycji z lat 1889-1892, ale przypisy w książce odsyłają do wznowienia dziennika (A.W. Nikitienko, *Dniwnik*. T. 1–3, Moskwa 2005).

prośby o zapoznanie czytelników z problemami dotyczącymi prawodawstwa cenzuralnego, co spotkało się z odzewem wielu organów prasowych. Jak w podsumowaniu pisał Riejfman,

wydawnictwa periodyczne, uczestniczące w dyskusji, w zasadzie krytykowały cenzurę, domagały się jej zmiany, poprawy sytuacji prasy – niekiedy bardziej lub mniej szczerze, niekiedy zaś demagogicznie, obłudnie, z zamaskowanym usprawiedliwianiem prześladowań cenzuralnych. Wprost przeciwko wolności słowa nie występował niemal nikt. Jednocześnie wszyscy przekonywali, że reforma cenzuralna doprowadzi do utrwalenia istniejącego porządku, że rosyjskie samodzierzawie chce i może wprowadzić prawo zabezpieczające wolność druku, że prasa sama powinna pomóc rządowi w przygotowaniu takiej ustawy¹⁸.

Część druga jest bardzo niejednorodna. Trudno dociec na przykład dlaczego to w niej a nie w części poprzedniej autor omówił krótko sceptyczny stosunek do planowanych reform publicystów „demokratycznych” (Dmitrija Iwanowicza Pisariewa i Nikołaja Gawriłowicza Czernyszewskiego), tym bardziej, że zaraz potem przerwał wątek „cenzuralny” i przeszedł do obszerniej (zajmującej ponad połowę całej części) charakterystyki ówczesnej sytuacji politycznej w Rosji. Jego zdaniem nowy okres w historii społeczeństwa rosyjskiego zaczął się już w 1862 r. Co prawda trwały jeszcze reformy (np. sądownictwa), ale najpierw niezwykle radykalne proklamacje (np. „Młoda Rosja” wiosną 1862 r.) oraz trwająca ponad trzy tygodnie seria tajemniczych pożarów, która zaczęła się w połowie maja, spowodowały zdecydowaną zmianę atmosfery społecznej. Potem – po wybuchu powstania w Królestwie Polskim (1863 r.) – podgrzał ją jeszcze swą antypolską publicystyką Katkow, przyczyniając się do wzrostu nastrojów patriotycznych i solidarności z władzą: „w *społeczeństwie* [...] zaczął się powrót do reakcji”¹⁹. Ośmieliło to rządzących do kontynuacji dawnej polityki wobec prasy²⁰. Prawdziwym przełomowym wydarzeniem stał się jednak dopiero przeprowadzony w kwietniu 1866 r. nieudany zamach Dmitrija Władimirowicza Karakozowa na cara.

Prace nad reformą cenzury toczyły się już więc w nowych okolicznościach. W marcu 1862 r. opublikowano dekret Senatu, którego najważniejszym punktem był nakaz przekazania nadzoru nad wykroczeniami w druku z ministerstwa oświaty do ministerstwa spraw wewnętrznych (w praktyce jednak ograniczono się tylko do prasy). W maju zaś zaczęły obowiązywać „Tymczasowe przepisy” o cenzurze kodyfikujące w istocie treść masowo wydawanych wcześniej okólników i – wbrew opinii Wałujewa – „nastawione na zaostrzenie a nie na złagodzenie cenzury”²¹. Stosowano je jeszcze po 1865 r.

¹⁸ P.S. Riejfman, dz. cyt. s. 66.

¹⁹ Tamże s. 87. Pisali o tym zarówno Sałykow-Szczedrin, jak i Aleksandr Iwanowicz Giercen. Lęk przed skrajnym radykalizmem pojawił się w utworach Turgieniewa, Iwana Aleksandrowicza Gonczarowa, Nikołaja Siemionowicza Leskowa i wielu innych pisarzy.

²⁰ Autor zilustrował to kilkoma przykładami dotyczącymi m.in. periodyków słowianofilskich.

²¹ P.S. Riejfman, dz. cyt. s. 111. Zwrócił on np. uwagę, że choć „Tymczasowe przepisy” wpro-

Jednocześnie działała pierwsza komisja Obolenskiego, która podsumowanie swej działalności oraz kolejne elementy projektu nowej ustawy publikowała w 1862 r. (od marca). Projekt ów w styczniu 1863 r. otrzymała druga komisja Obolenskiego, która po naniesieniu zmian, w maju przekazała go władzom. Spotkał się on z krytyką prasową („Biblioteki dla Cztienija”, a później również „Sowriemiennika”), a także barona Modiesta Andriejewicza Korfa zaniepokojonego m.in. utrzymaniem cenzury prewencyjnej w stosunku do publikacji importowanych i nadmiernymi uprawnieniami ministra spraw wewnętrznych kosztem organów kolegialnych oraz sądów. Dekret – dość pobieżnie omówiony przez Riejfmana – wszedł w życie 1 IX 1865 r. Co prawda wykroczenia prasowe miano rozpatrywać w trybie sądowym, ale zakres działań administracyjnych pozostał wyjątkowo szeroki i obejmował ostrzeżenia, zawieszenia, zakazy itd., w związku z czym ludzie pióra patrzyli na przyszłość z reguły pesymistycznie. W końcowym fragmencie omawianej części opracowania autor ograniczył się do podania kilku przykładów represji w stosunku do wybranych tytułów (głównie z pierwszej połowy lat 60.) oraz zasygnalizowania zmian osobowych w centralnych organach cenzury po ustąpieniu Wałujewa.

Rozdział siódmy, trzykrotnie krótszy od poprzedniego (obejmujący zaledwie 1/6 książki) poświęcił autor represyjnej polityce cenzuralnej charakterystycznej dla lat 80. i początku lat 90. Zaczął jednak od prezentacji najważniejszych osobistości na różny sposób ją kształtujących: „niedojrzałego” (w porównaniu z poprzednikiem) Aleksandra III, a także członków „triumwiratu”, który stanowili: na nowo zyskujący na znaczeniu przedstawiciel „starej gwardii” – Katkow; ściśle z nim współpracujący, budzący „zgodną nienawiść” minister spraw wewnętrznych i szef żandarmów hr. Dmitrij Andriejewicz Tołstoj (były ober-prokurator Synodu Świętego i minister oświaty); oraz ober-prokurator Synodu Świętego i mentor cara Konstantin Pietrowicz Pobiedonoscew, którego „złowrogi cień” padał na całą Rosję. Duże wpływy miał też, trzymający się osobno, redaktor kilku pism (m.in. „Grażdanina”) książkę Władimir Pietrowicz Mieszczerski, o którym wielu wypowiadało się „z obrzydzeniem”.

Już w sierpniu 1882 r. Aleksander III zatwierdził nowe „Tymczasowe przepisy” ograniczające swobodę słowa, poprzez m.in. przywrócenie w niektórych wypadkach cenzury prewencyjnej oraz powołanie Najwyższej komisji dla prasy („narad czterech ministrów”), działającej w trybie administracyjnym, z pominięciem sądów. Gorliwym realizatorem nowej polityki cenzuralnej był nowo mianowany naczelnik Zarządu Głównego do spraw Druku (ZGdsD) Jewgienij Michajłowicz Fieoktistow. W walce z literaturą i z periodykami stosowano dwie strategie: „ograniczanie kręgu problemów i tematów, o których

wadzały cenzurę karzącą, pominięły całkowicie problem zmiany cenzury uprzedniej. Także reakcje prasowe były sceptyczne.

pozwalano pisać i prześladowanie konkretnych wydawnictw²². Jeśli idzie o realizację pierwszej z nich Riejfman ograniczył się do wymienienia zaledwie kilku z „ogromnej liczby” okólników powstałych w ZGdsD. W drugim wypadku omówił on siedem z ośmiu zakazów ukazywania się („Oteczestwiennyje Zapiski”, „Moskowskij Tielegraf”, „Zdorowje” „Zarja”, „Sibirskaja Gazieta”, „Swietocz” i gruzińska „Droeba”), a także wszystkie osiem wypadków, gdy na skutek prześladowań cenzuralnych redakcje same zrezygnowały z publikowania periodyku (gazety: „Strana”, „Gołos”, „Wostok”, „Echo”, „Russkij Kurjer”; tygodniki „Gaziet Gacuka” i „Russkoje Dieło”, miesięcznik „Dieło”). Likwidacja tych pism (aż dziewięć z nich spotkało to w latach 1883-1885) przyczyniła się – zdaniem autora – do zmniejszenia ogólnej liczby ingerencji. Stwierdził on, że większość z wymienionych tytułów

nie była bynajmniej radykalna. Wszystkie one zamieszczały niekiedy opozycyjne artykuły, krytykując poszczególne aspekty działalności rządu, stawiając bardziej lub mniej palące pytania (o ciężką sytuację chłopstwa, nadmierne podatki, konieczność rozszerzenia praw ziemstwa, kontynuowanie reform i in.). O zasadniczych problemach rosyjskiej rzeczywistości nawet się jednak nie zająknęły. Lecz i taka krytyka wywoływała niezadowolenie władzy. W omawianym okresie, z punktu widzenia rządu, nawet stanowisko neutralne było niewystarczające. Od prasy, jak i w ogóle od lojalnego obywatela, wymagano lojalności nie biernej, lecz aktywnej²³.

Jeśli idzie o książki zakazane, autor zacytował tylko – bez jakiegokolwiek komentarza – dane liczbowe zawarte w książce Lwa Michajłowicza Dobrowolskiego *Zaprieszczennaja kniga w Rossii, 1825-1904. Archiwno-bibliograficzeskije razyskanija* (Moskwa 1962), a także wymienił zaledwie kilka przykładów zakwestionowanych książek autorów rosyjskich i obcych, poświęcając więcej uwagi tylko *Sonacie Kreutzerowskiej* Lwa Nikołajewicza Tołstoja.

Rozważania swe zakończył niespodziewanie krótkim przeglądem najbardziej wpływowych periodyków ówczesnych (zarówno liberalnych, jak i konserwatywnych), zasygnalizował też pojawienie się prasy popularnej. Konkludując zapewnił, że represyjna polityka Aleksandra III nie okazała się na tyle skuteczna, na ile chciała tego władza, gdyż nielegalnie kolportowano w Rosji pisma emigracyjne, a w legalnych periodykach miejscowych stosowano język ezopowy. Dowodów na swoją tezę niestety nie przytoczył.

W rozdziale ostatnim, stanowiącym niespełna 1/3 głównego zrębu książki, problematyka cenzury znalazła się na marginesie rozważań, gdyż autor poświęcił jej (wliczając w to informacje na temat m.in. wielkości produkcji wydawniczej) zaledwie 20% tekstu (14 spośród 71 stron), ograniczając się w zasadzie do wymienienia najważniejszych wydarzeń z lat 1904-1906 i pojedynczych

²² Tamże, s. 152.

²³ Tamże, s. 168.

uwag dotyczących okresu 1913-1915. Riejfman wspomniał m.in. o: dekrete Senatu (zapowiadającym usunięcie niektórych ograniczeń dotyczących prasy) i posiedzeniu rady ministrów z grudnia 1904 r., których skutkiem było powołanie w styczniu 1905 r. Specjalnej komisji pod przewodnictwem Dmitrija Fomicza Kobeko, mającej przeanalizować obowiązujące przepisy cenzuralne i zaproponować nową ustawę o druku; manifeście Mikołaja II z 17 X 1905 r. dotyczącym wprowadzenia swobód obywatelskich, w tym wolności słowa; Tymczasowych przepisach z 24 XI 1905 r. znoszących rewencyjną cenzurę prasy, kary administracyjne oraz modyfikujących system koncesyjny; powołaniu Biura informacyjnego (pełniącego funkcje rządowej agencji prasowej); zaostrzeniu polityki wobec prasy po upadku rewolucji 1905 r.; kolejnych Tymczasowych przepisach z 26 IV 1906 r.; wznowieniu w 1913 r. prac nad nową ustawą o cenzurze (przerwanych na skutek wybuchu wojny); krótkim okresie liberalnych zmian w okresie rewolucji lutowej 1917 r.; wreszcie – o cenzurze wojennej.

Kończąc ten fragment, autor zapowiedział, że w dalszej części chce mówić o czymś innym i przyznał, iż „Bezpośredniego związku z cenzurą na początku XX w. prezentowany przegląd nie ma. Lecz ujawnia on późniejsze praktyki fałszowania wydarzeń końca XIX i pierwszych dwóch dziesięcioleci XX w.”²⁴, w tym pomniejszanie przez oficjalną historiografię radziecką znaczenia najważniejszych wówczas ugrupowań politycznych, mitologizowanie zaś roli bolszewików. Riejfman pisał więc kolejno o: wojnie japońsko-rosyjskiej; fazach rewolucji 1905 r., ministrze spraw wewnętrznych Piotrze Arkadjewiczu Stołypinie i reformie agrarnej; znaczeniu liberalnej inteligencji, konstytucyjnych demokratów (kadetów), socjalistów-rewolucjonistów (eserów) oraz anarchistów; takich postaciach, jak: ukraiński anarchista i rewolucjonista Nestor Iwanowicz Machno, ormiański rewolucjonista Simon Arszakowicz Tier-Pietrosjan (znany lepiej jako Kamo), mołdawski rewolucjonista Grigorij Iwanowicz Kotowski, a także – w kontekście ekspropriacji (tzw. eksów) – Iosif Wissarionowicz Stalin; w końcu zaś (bardzo obszernie) o buncie w 1905 r. na pancerniku „Potiomkin”.

Omawiana książka zawiera też starannie opracowany indeks osobowy, wykaz tytułów czasopism oraz uzupełniony nieco o nowsze prace spis literatury poświęconej cenzurze w Rosji w XIX i na początku XX w.

Nie wydaje się, by publikacja ta zajęła trwale i poczesne miejsce wśród prac poświęconych ograniczeniom wolności słowa w Cesarstwie Rosyjskim. Dla mnie jest ona przede wszystkim świadectwem pamięci o autorze jego rodziny i przyjaciół. Piszę to niechętnie, gdyż Paweł Siemionowicz Riejfman nie może już się bronić.

²⁴ Tamże, s. 196. Riejfman wykorzystał w tym celu materiały zawarte w tematycznym numerze czasopisma „Nieprikosnowatielnyj Zapas: diebaty o politieke i kulturie” 2005, nr 6.

Bibliografia

- Cenzura w Rosji: istorija i sowriemiennost'*. *Sbornik naucznych trudow*. Wyp. 1, Sankt-Pietierburg 2001.
- Cenzura w Rosji: istorija i sowriemiennost'*. *Sbornik naucznych trudow*. Wyp. 8, Sankt-Pietierburg 2017.
- Dobrowolski L.M., *Zaprieszczennaja kniga w Rossii, 1825-1904. Archiwno-bibliograficzeskije razyskanija*, Moskwa 1962.
- Kostecki J., [recenzja]: *Cenzory Rossijskoj Impierii koniec XVIII–naczalo XX wieka. Biobibliograficzeskij spravocznik, ried. koll. Władimir Rufinowicz FIRSOW et alt., awt. koll. Oleg Jurjewicz ABAKUMOW et alt., Sankt-Pietierburg: Izdatielstwo „Rossijskaja nacyonalnaja bibliotieka” 2013, 480 s. ISBN 078-5-8192-0442-9 Natalja Gienrichowna PATRUSZEWA, Cenzor w gosudarstwiennoj sistiemie doriewolucyionoj Rossii (wtoraja polowina XIX–naczalo XX wieka), Sankt-Pietierburg: Izdatielstwo „Siewiernaja zwiezda” 2011, 267 s. ISBN 978-5-905042-23-2, „Roczniki Biblioteczne” 2013, t. 57, s. 194-203.*
- Lemke M.K., *Epocha cenzurnych rieform 1859-1865*, Sanktpietierburg 1904.
- Lemke M.K., *Oczerki po istoriirusskoj cenzury i žurnalistiki XIX stoletija*, S.-Pietierburg 1904.
- „Nieprikosnowatielnyj Zapas: diebaty o politike i kulturie” 2005, nr 6.
- Nikitenko A.W., *Dniewnik*. T. 1–3, Moskwa 2005.